

Արմեն Ավանեսյան

**ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼԵՎՈՆ ՇԱՆԹԻ «ՀԻՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐ» ԴՐԱՄԱՅՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ հեթանոսական, դրամա, քրիստոնեություն, բախում, վանահայր, եկեղեցի, իշխան, հավատ, մեղք, պատվիրան

Լևոն Շանթի «Հին աստվածներ» դրամայում թեմատիկ առումով առանձնացնելի-քննելի է նաև հեթանոսականի և քրիստոնեականի հակադրությունը: Թերևս կարող է թյուր կարծիք ստեղծվել (ինչն անշուշտ բազմիցս շահարկվել է մեր գրականագիտության մեջ), որ Շանթի դրաման հեթանոսական շարժման արդյունք է, մանավանդ որ պիեսի գրման ժամանակաշրջանը այդպիսի հետևություն անելու առիթ տալիս է:

Նախորդ դարասկզբին Եվրոպայում՝ մասնավորապես Ֆրանսիայում, ծավալվեց բուռն գրական շարժում, որը որակվեց հեթանոսական, քանի որ էսթետիկ-գաղափարական առումով այդ շարժման ներկայացուցիչները ներկայի ադալադված բարքերը հակադրում էին հեռավոր անցյալի՝ մասնավորապես հեթանոսության շրջանի կյանքին: Հեթանոսությունը վերջիններիս կողմից ընկալվում էր իբրև մարդկային անկեղծության, ֆիզիկական հզորության և անարատ գեղեցկության մարմնավորում: Ուստի պատահական չէ, որ հեթանոս աստվածների մի ամբողջ համաստեղություն շոնդալից կերպով մուտք գործեց գրականություն: Հայ գրականության պարագրկումներում հեթանոս շարժմանը հետևեց ու փայլուն էջեր ստեղծեց Դանիել Վարուժանը («Հեթանոս երգեր»): Սակայն Վարուժանը հակադիր բևեռներում չի դիտարկում հեթանոսականն ու քրիստոնեականը, այլ հեթանոսական շրջանի մարդու բարքի և աստվածների կյանքի ու քրիստոնեական իրականության միջև է ստեղծում հակադրությունը:

Շանթի դրամայում հեթանոսության ու քրիստոնեության բախումը կա, բայց թե ինչ մոտեցում է ցուցաբերում հեղինակը, փորձենք քննել:

Քրիստոնեությունը ընկալելու համար մենք՝ հայերս, ունենք մեր քիչ թե շատ տարբեր կերպընկալումը: Աշխարհի բոլոր քրիստոնյա ազգերը միանման չեն ընկալում քրիստոնեությունը: Հարցը ոչ թե կրոնի ճիշտ կամ սխալ, լավ կամ վատ յուրացնելն է, այլ սեփական, ազգային կերպով այն ընդունելը: Քրիստոնեություն հասկացությունը միշտ հակադիր ենք համարում հեթանոսությանը: Հեթանոս բազմաստվածության հատկությունները մենք խտացրինք միակ աստծու մեջ, բայց քրիստոնեություն երևույթը հասկացանք սոսկ զուսպ, վայելք-հաճույքից դուրս, անզգացմունք կյանքի մեջ: Երեկվա հեթանոս հայը «մի օրվա մեջ» դարձավ քրիստոնյա, բայց նրանից պահանջվեց անցյալի

բացարձակ մոռացում՝ հանուն այսօրվա միաստվածության: Զգացմունք, սեր, ապրում, հույզ, վայելք երևույթները մենք խաչեցինք մի կտոր փայտին ու մեզ համարեցինք ճշմարիտ քրիստոնյա:

Նույնիսկ եթե «Հին աստվածներ» դրամայում կան որոշ հեթանոսական տարրեր, դա բավարար պայման չէ այն հեթանոսական որակելու: Քանի որ հեթանոսությունը մի գավաթ գինի, Վահագն-Աստղիկ չէ, ոչ էլ քրիստոնեությունը՝ վանական միաբանություն ու սև սքեմ: Իսկ ենթադրյալ հեթանոսականը հենց այսչափով է դրամայում ներկա: Ճիշտ է գրականագետ Սամվել Մուրադյանը, երբ կարծում է, որ «ոչ թե կրոններն են համախմբել այս կամ այն ժողովրդին և դարձրել իրենց հպատակը, ընդհակառակը, կրոններն իրենք են հարմարվել այս կամ այն ժողովրդի ազգային կեցությանը, գոյաբանությանը, նպատակներին ու խնդիրներին»¹: Աշխարհում քանի քրիստոնյա ազգ կարող ենք ցույց տալ, նույնքան էլ տարբերությունները կարող ենք ցույց տալ այդ տարբեր ազգերի «նույն քրիստոնեության» դրսևորումների միջև: Որոշ առումներով արհեստական պատմեղներ ստեղծելով՝ մենք՝ հայերս, չենք թողնում, որ քրիստոնեությունը մտնի մեր կենցաղ, և ոչ էլ մեր կենցաղն ենք հարմարեցնում քրիստոնեության պահանջներին: Վանահայրը հենց այս՝ «հայկական» քրիստոնեության կրողն է, այլ հարց է, թե այդ «հայկականությունը» զարդարո՞ւմ է, թե՞ պսակազերծում է քրիստոնեությունը:

«Մեծածախս եկեղեցին արդեն պատրաստ է և լավ պայմանների մեջ դրված, սակայն Վանահայրը ցանկանում է ոչնչացնել այդ, որովհետև շինության առաջացման պայմանը, շարժառիթը իր հասկացողությամբ եղել է անբարոյականը, անմաքուրը»²: Կարո՞ղ ենք արդյոք Իշխանուհու մեջ ցույց տալ «անբարոյական, անմաքուր» մի բջիջ, որ Վանահորը դրդեց եկեղեցին քանդելու մտքին. իհարկե ո՛չ: Ավելին, իր պալատական ճոխության մեջ Իշխանուհին ավելի ճշմարիտ քրիստոնյա է, քան Վանահայրն իր խոնավ խցում: Վանահայրը երբեք մենակ չի տարել իր խցի մենությունը, ճերմակավորը միշտ էլ նրան ընկերակցել է, իսկ Իշխանուհին՝ պալատի բազմության, ամուսնու ու զավակների կողքին անգամ, միշտ մենակ է եղել: Քսանհինգ տարի շարունակ Վանահայրը ոչ թե աղոթել է, այլ փորձել է իրեն համոզել, որ ինքը պատրաստ է այդ աղոթքի համար:

ԻՇԽԱՆՈՒՀԻՆ – Ո՛չ, կրսեմ քեզի. չմարեցան այդ կայծերը: Աշխատեցար, որ մարես. աշխատեցար, որ խաբես քեզի. օրոր ըսիր, հոգիիդ ու համոզեցիր քեզի, թե մարեր ես. բայց չմարեցիր. չէիր կրնար»³ (397):

Իր հերթին էլ Մարիամ իշխանուհին եղել է կիսատ մայր ու կիսատ

¹ Սամվել Մուրադյան, Գրական հանգրվաններ, Երևան, 2003, էջ 78:

² Գուրգեն Էդիպյան, Հին Աստվածներ Շանթի, էջ 13:

³ Լևոն Շանթ, Երկեր, Հայ դասականների գրադարան, Երևան, 1989, էջ 397: Այսուհետև սույն գրքից կատարված մեջբերումների էջերը կնշվեն փակագծերում:

ամուսին, իսկ որպես կին՝ երջանկությունից զուրկ հենց այդ կիսատության պատճառով: Ուստի նրանց միակ տարբերությունն այն է, որ Վանահայրը խուսափում է ճշմարտությանը դեմ առ դեմ կանգնելուց, իսկ Իշխանուհին՝ ոչ: Աննպաստ պայմանները երկուսին էլ ստիպել են մշակել սեփական ստրատեգիան՝ վաղվա օրն ապրելու համար, ու այդ ստրատեգիան եղել է պարզապես օրացուցային ճշգրտությամբ օրերի հերթափոխին ենթարկվելը: Վանահայրը ճիշտ է համարել, այսպես կոչված, քրիստոնեության գաղափարական-բանական արժեքին փարվելը, իսկ Իշխանուհին նույն քրիստոնեությունը հասկանում է այլ կերպ. չամաչել միմյանց աչքերի մեջ ուղիղ նայելուց ու լինել երջանիկ կին, բախտավոր մայր ու ամուսին: Մրանով հանդերձ՝ երջանիկ կինն ու բախտավոր մայրը հեթանոս «անմաքրություն» չեն բուրում, ոչ էլ գաղափարական մարդը «մաքուր» քրիստոնեության կրողն է հանդիսանում: Պարզ է միայն մի բան. թե՛ Վանահայրը և թե՛ Իշխանուհին Քրիստոսի տանջանքն են կրել, բայց երբեք քրիստոնեությունը ճիշտ չեն հասկացել, հետևաբար այդ կրոնի ճիշտ հետևորդները չեն եղել: Սա չի թուլացնում դրամայում նրանց կերպարների ամբողջությունը, այլ նպաստում է նրանց, նրանց միջոցով էլ մարդու կերպի ընկալմանը: «Վանահայրը քարոզում է, որ անհատը իր հոգու մեջ անկախորեն կերտում է իր հավատքի կայարան-եկեղեցին, ինքը անկախորեն աշխատում է իր ինքնակատարելագործության համար և անմիջականորեն հարաբերության մեջ է մտնում իր Աստծո հետ»⁴: Դժվար է ասել՝ Վանահայրը մի նոր կրոն է ստեղծում, թե՛ լուսաբանում է Քրիստոսի կրոնի ճիշտ ըմբռնումը: Քրիստոսն ինքը որևէ տեղ մատնացույց չի անում՝ որտեղ կարելի է դառնալ ճշմարիտ հավատացյալ, որտեղ ոչ: Ուստի կարելի է կարծել, որ Վանահայրը շարունակում է նպաստել քրիստոնեության զարգացմանը՝ նրա 10 պատվիրաններին ավելացնելով սեփականը. «Ով մարդ է ու միայն մարդ՝ անիկա աշխարհինն է ու թող դառնա աշխարհին» (375): Սա Վանահոր սեփական պատվիրանն է, բայց սեփական պատվիրաններ ունեն նաև Կույրը՝ «Բոլոր դներն ալ երբեմն աստված են եղած, արեղա՛» (421), Ղազար վանականը՝ «մեղքը մեղք է միշտ» (368), Ծերունի վանականը՝ «Մենք մարդ ենք ամենքս ալ, վանահայր» (375) կամ «Կյանքի հետ չեն խաղար, իշխա՛ն» (366), որին լրացնում է Իշխանը՝ «կյանքն ինքը խաղ մըն է միայն» (366): Պատվիրանների այս շարանը կարելի է ավարտել միայն բազմակետերով, քանի որ դեռևս չի ստեղծվել այն ճշմարիտ հավատքը, որն իր մեջ խտացնի վերը թվարկված պատվիրանները: Միայն Վանահայրն է համոզված, որ գալու է այդ երանելի ժամանակը. «Դեռ չե՛ն եկեր այդ ժամանակները. իմ նոր եկեղեցիիս մեջն պիտի երթանք այդ ժամանակները» (428): Նորի, գալիքի վրա ամենաշատը հույսը դնում է Վանահայրը, քանի որ ներկայի կտրվածքով ամենախախուտը նրա հավատքն է: Բացի այդ՝ եկեղեցի-հավատքը կառուցելու համար

⁴ Նույն տեղում:

Վանահայրը իր հոգին ու բանականությունն է մատնանշում, քանի որ նա այլևս ո՛չ գնալու, ո՛չ էլ մնալու տեղ ունի: Այլ հարց է, թե ով կամ ովքեր էին լինելու այդ եկեղեցու աստված-աստվածները. Յամաքաբերդի պալատներից, թե սաղմոս-աղոթքներից եկած առաքյալներ են լինելու նրանք: Միտք-բանականություն երևույթը Վանահայրը հումանիշ է դարձնում հավատքին: Կարծում ենք՝ Վանահայրը ոչ թե քրիստոնեական հավատքի, այլ պարզապես այլաբնույթ, այլընտրանքային հավատքի կրողն է, որն ինքը հետևյալ կերպ է սահմանում. «Իմ փնտրածս աշխատանքն է... կերտվածք մը, որ վայել ըլլա իմ աստծուս բնակությանը» (429): Վանահայրը ո՛չ դեպի քրիստոնեություն է գնում, ո՛չ էլ հեթանոսություն, նա ընտրում է մի անաստված աստվածություն, ուր պարզապես խնկարկելու է իր անգո աստծուն: Հետևաբար համամիտ չենք քննադատի այն կարծիքին, թե՝ «Վանահայրը ներկայանում է որպես քրիստոնեական իդեալի մարմնացում»⁵: Վանահայրը վերջապես կրոնի ներկայացուցիչ է, իսկ կրոնը ենթակա է հազար ու մի փոփոխությունների: Կրոն երևույթը հեթանոսությամբ չի սկսվում ու քրիստոնեությամբ չի վերջանում: Քրիստոնեությունը վերջնական նպատակ չէ: Այն փոփոխությունը, որ կրել է կրոնը, գուցե դեռ ավարտված չէ: Գործող հրաբխի նման այդ փոփոխությունները մի օր պատրաստ են ժայթքելու՝ վերացնելու կամ թարմացնելու այն պայմանական բաժանումները, որոնք մենք հակված ենք ավարտուն կարծելու: Քարանձավաբնակ մի ցեղ մի օր պաշտել է այս կամ այն տոտեմը, հետո դարձել է քաղաքակիրթ ազգ, եղել է հեթանոս, մի օր էլ քրիստոնյա, բայց դեռևս վերջնական արդյունքի չի հասել, քանի որ միանշանակ պնդել, թե ավարտված են այդ փոփոխությունները, այդքան էլ ճիշտ չի լինի:

«Շանթի դրամայում, սակայն, հեթանոսականը ընդամենը պայմանական է գաղափարական հիմնահարցի արծարծման համար»⁶: Եթե մենք դրամայում փորձենք գտնել հեթանոս կամ քրիստոնյա տարրեր, ապա կատացվի, որ ամեն մի իշխան, իշխանուհի, սիրահարված երիտասարդ արդեն իսկ հեթանոս է, իսկ ամեն մի եկեղեցական՝ քրիստոնյա: Նկատի չենք առնում Աբեղայի հեթանոսական մեհյանի տեսարանը, քանի որ այն նախ վերջինիս երևակայության ծնունդ է և մի տեսակ գեղարվեստական խտացումների արդյունք է: Եթե Աբեղան իր վերջին հասներ առանց հեթանոսական մեհյանի, ապա դրանով դրամայում ենթադրյալ հեթանոսականը ո՛չ կնվազեր, ո՛չ կավելանար: Ուստի դրամայի հեթանոսությունը Աբեղայի հեթանոսական թաքստոցում չէ պահված:

Այս առումով ««Հին աստվածներ» արտահայտությունը վերաբերում է ինչպես հեթանոս, այնպես էլ նոր ժամանակի Աստծուն: Դրանք ժամանակի մեջ մշտապես հին են»⁷: Որոշ վերապահումներով կրոնները հին ու նոր չեն

⁵ Գաբրիել Տեր-Ռուբինյան, Լևոն Շանթ. նրա երկերն ու..., էջ 42:

⁶ Մարգիս Փանոսյան, Լևոն Շանթ, Երևան, 1991, էջ 216:

⁷ Վաչագան Գրիգորյան, Շանթի դրամատուրգիան, Հրագրան, 2002, էջ 100:

լինում, հնանում ու նորանում են ժամանակները՝ իրենց հետ վերաձևելով նաև կրոնը: Ուստի եթե Վանահայրը քանդել է ուզում եկեղեցին, միայն այն բանի համար, որ այն նվիրված է եղել «Հին աստվածներին», դրանով հանդերձ նոր աստվածներին էլ չի մոտենում: «Վանահայրը ոչ մեռնող հեթանոսությունն է համարում ճշմարիտ ճանապարհ, և ոչ էլ քրիստոնեության ընթացիկ բարոյականությունը»⁸: Այլ է պատճառը, որ Վանահայրը սկսում է նոր հիմք փորել իր հավատքի համար՝ մարդու մի նոր տեսակի հասնելու նպատակով: «Հին Աստվածների մեջ չկան հայկական կյանքի այն առանձնահատկությունները, որոնք գոյություն ունին օրինակ Շիրվանզադեի դրամաներում»⁹: Սա ընդունելի է, բայց ոչ թե թերություն կամ առավելություն պիտի համարել, այլ հնարանք, միտում: Փաստորեն, այս հատկանիշը բնորոշ էր նոր դրամային, բացի այդ՝ Շանթը նպատակ չի ունեցել ծանրանալու և ծանրացնելու դրաման կենցաղային-առօրեական հարցադրումներով: Եթե այդ դրամայում չկա հայկական միջավայր, ապա որտե՞ղ փնտրել հայկական միջավայրին հատուկ «հայկական քրիստոնեություն» կամ «ոչ հայկական հեթանոսություն»: Ըստ Էդիլյանի՝ հեթանոսություն-քրիստոնեություն եզրերի կողքին մի նոր եզր էլ ենք ունենում՝ «հունականություն». «Աբեղան փրկում է հունականը, միջնադարյան ճգնակեցության ճանկից»¹⁰: Ըստ այդմ՝ այն, ինչը քրիստոնեական չէ, կա՛մ հեթանոսական է, կա՛մ հունական: Աբեղայի նկատմամբ իր դիտարկումներում ավելի անկողմնակալ է Ալեքսանդր Քալանթարը. «Բայց ինչո՞ւ միայն Մեդան, միայն կանացի սերը: Միթե՞ կյանքը սահմանափակված է միայն սիրային զգացմունքով»¹¹: Մեդայի միջոցով Աբեղային հեթանոսության սահմաններում չի քննել քննադատը, քանի որ «Մեդան փորձաքար էր»¹², ինչպես նաև հեթանոսությունը՝ միայն սեր-կին-զգացմունք: Մեդան պարզապես հստակ հարցադրում էր, որ ստիպում է Աբեղային կողմնորոշվել: Մեդայի սերմանածը բերքահավաքում են վանականները: «Հեղինակը զգացել է, որ դա միակողմանի կլիներ, ուստի մյուս վանականների բերանով ցույց է տալիս, որ մնացել է նրանց մեջ կարոտ դեպի գինին, օղին, համադրամ ուտելիքները»¹³: Անհամեմատ ավելի հարմար եզր է ներմուծում Ալեքսանդր Քալանթարը. «Քրիստոնեությունը և վանականությունը չեն կարող երբեք հոմանիշ լինել»¹⁴: Ըստ այդմ էլ քրիստոնեության տարատեսակ է համարում վանականությունը կամ անապատականությունը: Վանահայրը ավելի գնում է ճգնակեցության, քան քրիստոնեության:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Գուրգեն Էդիլյան, Հին Աստվածներ..., էջ 21:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 18:

¹¹ Տե՛ս Մշակ, Թիֆլիս, 1913, N15:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

«Իշխանուհին քրիստոնեական ջերմեռանդության մեջ մուծում է հեթանոս տարրեր»¹⁵: Ճիշտ չէ Իշխանուհու վարքագիծը հեթանոսություն որակելը: Իրականությունն ու կեղծիքը տարբերելու հարցում թեկուզ բավականին ուշացած, բայց Իշխանուհին գնում է այդ քայլին, որտեղ ոչինչ չկա հեթանոսական: Հեթանոս վայելքի ճոխության մեջ բուն իմաստով չէր ապրել Իշխանուհին, հետո էլ Վանահոր մեջ նրա փնտրածը այլ է՝ հոգեկան անդորր, ներքին հանգստություն գտնելը: Տարբեր ուղիներով նույն հանգստությանն են գնում Աբեղան, Վանահայրը: Իր հերթին հեթանոսություն է տեսնում Իշխանի կերպարի մեջ Գրիգոր Շահինյանը. «Իշխանը հեթանոս հայու տիպար է»¹⁶: Հեթանոս Իշխանն ու դրամայի մյուս «հեթանոսականները» և քրիստոնյա Վանահայրը նույն հավասարության տարբեր կողմերն են կազմում, որոնցից մեկի բացակայության դեպքում հավասարությունը լուծում չի ստանում: «Աբեղան դառնում է հակաքրիստոնյա, բայց ոչ անհավատ»¹⁷, ուստի հեթանոսություն-քրիստոնեություն այլընտրանքի մեջ չէ թաքնված ճշմարիտ հավատացյալ լինել-չլինելը, այլ հավատքի հաստատականության:

Փաստորեն, Լևոն Շանթի «Հին աստվածներում» հեթանոսական շարժման ներթափանցումներ կան, բայց ներքին գեղագիտական տիրույթում այս երկը հեթանոսական շարժման արձագանք-հետևանք չէ: Ուղղակի քրիստոնեական մոլեռանդ «անկյանք» մտածականությունը Շանթը հակադրում է հեթանոսական կենսասեր ապրումի թրթիռով լեցուն կերպին՝ դրամատիկ իրավիճակ ստեղծելու համար:

Այսպիսով, Շանթն իր դրամայի բովանդակային հիմքում բազմաթիվ բախումներ է ստեղծել, բայց պիեսի սկզբից մինչև վերջ «վարար գետի» պես ձգվում են *բանականություն-զգացումներ*, *պարտականություն-իրավունք* և *հեթանոսություն-քրիստոնեություն* հակադրությունները:

Այնուամենայնիվ, այն հարցադրումներով, որոնց անդրադարձել ենք սույն աշխատանքում, ինչ խոսք, չի սպառվում Շանթի դրամայի նյութը:

«Հին աստվածները» մնալու է թատրոնի խաղացանկերում՝ թատերասեր հասարակությանը ամեն անգամ նորովի հուզելով, իսկ գրաքննադատների միշտ էլ թարմ ու սեփական եզրահանգումների հնարավորություն է տալու:

Սակավաթիվ հերոսներով ու նրանց՝ մի կղզու չափ աշխարհի միջոցով Շանթը կարողացել է ներկայացնել բոլոր ժամանակների մարդուն: Սրանով է պայմանավորված «Հին աստվածների» հաջողությունը:

¹⁵ Ազատ Եղիազարյան, Գրական թերթ, 1996, 12 հուլիսի:

¹⁶ Տե՛ս «Ձյուններն ի վեր», էջ 98:

¹⁷ Վաչագան Գրիգորյան, Շանթի դրամատուրգիան, Հրագրան, 2002, էջ 156:

Армен Аванесян

ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ ЯЗЫЧЕСТВА И ХРИСТИАНСТВА
В ДРАМЕ ЛЕВОНА ШАНТА «СТАРЫЕ БОГИ»

Резюме

Ключевые слова: языческий, драма, христианство, столкновение, игумен, церковь, князь, вера, грех, заповедь

В исследовании анализируется столкновение христианства и язычества в драме Левона Шанта «Старые боги». То, что эпоха была проникнута духом язычества, является очевидным – об этом свидетельствует, например, языческое движение, впрочем, возникает вопрос: насколько отголоски языческого движения выражены в драме? Эта драма, будучи полифоническим сочинением, вбирает в себя различные оттенки как символизма, так и языческого движения, однако, несомненным является то, что Левон Шант создал произведение, которое весьма условно можно вместить в рамки того или иного литературного направления.

Armen Avanesyan

THE CONFLICT BETWEEN THE PAGANISM AND CHRISTIANITY
IN LEVON SHANT'S PLAY "OLD GODS"

Summary

Key words: *paganism, play (drama), Christianity, conflict, abbot, church, prince, religion, sin, commandment*

The present study touches upon the conflict between Christianity and Paganism presented in Levon Shant's play "Old Gods". It's overall known that the very time was full of pagan inspiration, even the pagan movement witnessed that, but, to what extent the echo of the pagan movement was expressed in the play. Perhaps, in this play, there are some specific shades and nuances quite typical of not only symbolism but also of the pagan movement. One fact is undoubtedly clear here, Levon Shant created such a book which unequivocally shouldn't be serious to ascribe to a concrete literary movement.